

СЪЮЗИ ЗА ПРОТИВПОСТАВЯНЕ В РОЛЯТА НА ПРАГМАТИЧНИ ЧАСТИЦИ

В български език, както и в редица други, има лексеми, които биха могли да бъдат определени като прагматични маркери. Те се характеризират по следния начин (според Хьолкер 1991):

- 1) нямат влияние върху истинността/неистинността на съжденията,
  - 2) не участват в изграждането на пропозиционалното съдържание,
  - 3) отнасят се към речевата ситуация, а не към споменатите в изказването действия или състояния,
  - 4) имат повече емоционална или експресивна функция отколкото денотативна функция.
- В повечето случаи това са лексеми, които имат и друга функция, лексикална или граматична, в езика: *well* в английски е и наречие ('добре'), *ja* в немски е и частица за предложение ('да'), чие ('добре'), *ja* в норвежки е и наречие за време ('тогава'). В българското езикознание терминът *въвеждащи и свързващи думи* има известна традиция (Пенчев 1966, Тишева 1994), а ние тук ще употребим по-кратките и по-експлицитни термини, свързани с противопоставяне от *матричен*. Българските съчинителни съюзи за противопоставяне от разговорния език *ама* и *ами* също са така двойно натоварени (заедно с някои други: *а*, *а бе*, *па*, *че*, които тук няма да разглеждаме). В своята функция на съюзи те свързват две изречения:
- (1) а. Две думи каза, **ама** на място ги каза (БТР 1995).
  - б. Не гледай шапката, **ами** главата (БТР 1995).

В своята функция като прагматични маркери обаче те осъществяват свързаност между реплики в диалог и стоят в началото на изречението:

- (2) а. Ст *[/ама* той мноо лошо беше спр'ат тролейтъ//] (Аг. 2-6)
- б. Т *[/ами* не знам (...)] (Аг. 4-4)

Тези частици могат да образуват самостоятелни реплики и да стоят на друго място освен началото на изречение, но нашето внимание тук ще бъде към началната позиция. Тя е много честа в разговорната реч, както се вижда от Табл. 1. В нея за сравнение са дадени и данни за два корпуса от вестници, които ясно показват разговорния характер на самите лексеми.

Табл. 1.

	ами/ми, е: ми, ми	ама, ма, е ма			
Корпус Словформы	Начално	Въртешно	Начално	Въртешно	
Алексова	60 000	216	18	152	216
Николова	50 000	163	48	159	140
"Капитал"	680 000	17	6	3	1
"Тари"	1 200 000	0	4	0	0

Според Ленк (1995, 343) прагматичните функции на подобни лексеми рядко са отразени в речниците, а ако са, тогава данните за употребата им са дифузни. РБЕ е поне частично изключено от правилото – както се вижда от Табл. 2, прагматичната употреба на тези думи е представена в някои от значенията.

Табл. 2.

Знач.	Търкуване
ама 13	[...] въвежда възклицателно или съобщително самостоятелно изречение, което съдържа възражение
ами 13 (съюз)	[...] когато съдържанието [...] се противопоставя на казаното в предходното изречение
П2	присъединява обикн. въпросително изречение в реплики или монолог, когато се цели уточняването на нещо казано или мислено, преди при отричане на нещо
ами (част.) 2а	при изразяване на съмнение, неувереност
2б	при изразяване на съмнение, неувереност

- 2в при несъгласие, отказ или при изтъкване на факти, про-
тиворечияци на действителността
- 3 при изразяване на известно възбуждение, страх, коле-
бание в отговора
- 4а при подчертаване, наблягане върху някакъв факт или
подчертаване на потвърждение, съгласие за нещо
- 4б при изразяване на опасение от нещо

Общо за много от тези тълкувания е, че съдържат елемент 'проти-
вопоставяне', а едно от тях (4а) изглежда коренно различно от дру-
гите. Тук ще прегледаме някои конкретни примери от корпусите на
Алексова и Николова и ще се опитаме да ги анализираме от чисто
прагматична гледна точка.

Изглежда, че *ами* може да служи като маркер на комуника-
тивната неадекватност на релликата. Типични са случаяте, когато
се пита за нещо и се дава отговор, който според отговарящия не
представява отговор от този тип, който би искал питаницят (срв. и
Иванова 1952):

- (3) а. И [//а какво струвът ени токчета//]
Р [//ами иринче мен само за метални токчета ми зеха пет-
найсет лева// другите дет ги статът не знам колко могат да
струвът//] (Ал. 1-7)
- б. К [//краси харесва ли ти// добре краси догодина ще ти на-
равът//]
О [//добре де таа// добре де таа трушия таа година ами пре-
ди йа //кажи кви трушии си правяга//]
К [//ми: трушии//]
М [//ми какви трушии//]
О [//ми трушии//] (Ал. 2-3)
- с. В Тя за йидата разказвага ли ти е?
М [//за йидата/ за весо// да/ а за он'а простак върф колагата//]
Е (смее се)
В Кой простак?
М [//ами ей се т'а ш_ти каже/ ма той/ той пък беше толкова/
ма т'а//] (Ал. 4-1)
- д. А [//колко весници и списанияа изаваши вече твърдо//]
М [//ами колко/ не могат да смогнт/ ништо не издаам//]

- Т [//излизе само ено весниче//]
М [//весниче/ и първийъ брой на списанието олтe не могат а
го пуснтъ./ изопшто се обърквът нештатага//] (Ал. 4-4)
- е. (Телефонен разговор:) Бяхме в събота и в неделя на чип-
ровци. Бъхъ. Ами за колко, за малко (Николова Р18)
- ф. М [//...// те имът идин идинствен оперен театър ф мон-
реал...Н... и мисл'ът да го закривът//]
В Защо?
М [//ами те там распрааха преди н'акъде четри години ко-
гат б'ахми ф торонто/ симс-е и дивета година//]
В Ама кой там разправа (...)(Ал. 1-7)

В други случаи тази частца функционира като индикатор на тона,
че дискурсът преминава на друга тема, че следващото изречение не
е тематично свързано с предходното и не трябва да се тълкува и
разбира в неговия контекст. (Друг подобен маркер в български е
изразът *както и да е*, който сочи края на парентетично вмъкнат
материал и завръщане към предпнатата тема.)

- (4) а. А [//мен ми се беше издул целийъ венци// викам на майка
ми/ бе майко бе погледни бе не т'ъ/ т'а кво ништо не вижтам
ас (жжжжжж)(маха пренебрежително с ръка) а то целийъ
венци ми се издул// просто сичко тва тукка и то не може нали
да направиш разлика тукка така примерно какво (жжжжжж)
(движи показалец по долната челност от ухото към върха на
брадичката)//]
В Да.
М [//целийъ беше така општо//]
А [//целийъ беше така//]
М [//ас ти казвам че целийъ ти е општо подут// ама не не се/
запшто пък тукка нали на мене пак ми беше станало: ено//]
А [//да де то ако е//]
М [//долето избие: направо лут ставаши/ нали// но като се по-
лучи върхчето може и да го спукаш//]
А [//а_съм си пуккала//]
М [//дет се вика//]
А [//ами ас един ден/ деле: как (мммммм)(бърчи цялото си

лице, за да изрази болката, която е испытала) отивам на испит// и нали ставам въвф три// майка ми ме вика/ фсичко ми е схванато/ не могат да мръдна/ н'акво алко главоболге// при което/ ама страшно// а фсичко ми се е схванало/ (Дл. 2-9)

б. П //е виш ше ви се случи/ аз заштого досега б'ах така де// като отидеш потчинените обикновено ги полгониш заштого не съ свършили тва зашто не онова// и го приемът че ги тазиш/ че ги т'пчиш// и затва се казва на газещ// на контрол отиваш... та такива ми ти работи// ами виш кво сеа трийсе и седем години и половина все пак пот пагон на офицер/ тва претполага че доста/ така във животь съм вид'ал и съм испит'ал и съм испит'ил по много въпроси и проблеме// и затва сега просто ми се ште да намер'ь работа който ето така само да да не си б'да въвф к'вштм// и да могат да се рeaлизирам все опте/ штото на педесе и осем години не се см'атам опте за стар// на възраст така като ... човек// (Дл. 2-1)

Интересен паралел е, че сходни употреби на маркера *but* са отбелязани в английската детска реч (Питърсън 1986:586):

(5) We went to my Grandma's. That was the time when I woke up in the middle of the night. **But** my Grandma had a hotnets' nest right up on top of the door. (A narrative about the hotnets followed.)
Отидохме при баба. По това време се събудих посред нощ. Ами баба ми имаше гнездо на спършелите над вратата. (Следва разказ за спършелите.)

Трети тип са изречения, в които говорещият съобщава нещо, което според него вече е познато на слушателя:

(6) а. М //а зашто не го нар'аза тм//
 X //е ми не ми го дадохте да го нарежт// (Дл. 4-1)

б. В Дай сега още малко на Петро да ми разкаже!
 П //ми ас нали разказах// (Дл. d-br)

в. А //той така като ме хвана така отдолу ме хвана/ и оттука така... Д... (подпира с длан долната челост на болното място и силно натиска, придържайки главата с другата ръка) и е така// и като ми(Ф) ама е така ми помпа тука на на тва така нали и то така като на гласъци/ ас шг'ах да се задушг'

от гной// е така както ме беше хванал ас само дето не му(Ф) не се испл'ух върху мене си//
 В Той ти натиска сигурно на гнойта!
 М //ми той натиска гнойта да излезе// (Дл. 2-9d)

Ще се опитаме да сведем тези примери под един общ знаменател с помощта на принципа за релевантност в комуникацията, както той се предлага от Спербер & Уилсон 1986, Уилсон & Спербер 1988. Според този принцип колкото повече опознавателен ефект има един речев акт, толкова по-голяма е неговата релевантност, и колкото повече усилия са необходими за обработването на информацията от един речев акт, толкова по-малка е неговата релевантност. Обработването от страна на слушателя става не само въз основа на семантичните и граматични елементи в изказването, но и с помощта на представата, която слушателят има за света. Нека се спрем върху следния диалог, взет от Блейкмор (1992):

(7) А: Гладен ли си?
 Б: Току-що обядвах при Ана.

При обработването на информацията в отговора, който е даден в (7) обаче лицето А трябва да знае дали Ана е прочула със своите разкошни обеда, или пък е известна, че сервира мизерни количества храна. Следователно степента на релевантност на отговора на въпроса на лицето А е по-малка, отколкото би била, ако отговорът беше просто "да" или "не". В основата на този принцип лежи още презумпцията, че всяко изказване се прави с цел да бъде релевантно, и се тълкува от слушателя въз основа на тази презумпция, вж. следния пример от Блейкмор 1988:

(8) А: Том много богат ли е?
 Б: Всички адвокати са много богати.

Тълкувайки отговора на лицето Б, А трябва да предполога, че той е направен с цел да бъде релевантен. Цената на повече усилия при обработването на информацията той придобива и по-голямо обогатяване на своята представа за света; той не само разбира, че Том е много богат, а също, че той е адвокат.

Представата на слушателя за света се променя и разширява постепенно с протичането на дискурса, поемайки целия преходен контекст. Сря. този пример от Юкер 1993:

(9) Пътят беше заледен. Тя се подхлъзна.

Въз основа на първото изречение в (9) обстоятелството, описано във второто, се схваща като следствие от обстоятелството, описано в първото.

Смятаме, че в примерите с *ами*, дадени тук, частицата служи като индикатор, че източникът на релевантността на изказването не трябва да се търси в непосредствено предходещия контекст. Този, който пита нещо, очаква отговорът да бъде релевантен. Когато събеседникът вместо да дава отговор, започва да се извинява или да обяснява защо не може да даде отговор по очаквания начин, той употребява *ами* като индикатор на това, че неговото изказване на мира своята релевантност не в предходния контекст, като отговор на въпроса, а в малко по-друг контекст.

Подобен анализ е направен от Юкер 1993 за една от функциите на английския дискурсен маркер (в неговата терминология) *well*:

(10) Zelda: Are you from Philadelphia?

Sally: Well I grew up in out in the suburbs. And then I lived for about seven years in upstate New York. And then I came back here to go to college.

Zelda: *От Филаделфия ли сте?*

Sally: *Ами пораснах в-ъ в предградията. И след това живях около седем години в северната част на щата Ню Йорк. И след това се върнах тук да следвам гимназия* (Юкер е взел примера от Шифрин 1987:106.)

Както вече казахме, принципът за релевантността налага интерпретирането на едно изказване да става въз основа на цялата представа на слушателя за света, включително предходния езиков контекст, и както видяхме от (9), най-близкият контекст е най-актуален. Това обаче не е желателно при ситуацията, когато говорещият иска да смени темата или да започне разказ за нов епизод, да развие нова мисъл, както в примерите в (4).

Съобщаването на вече известен факт обикновено не е релевантно, или, както е формулирано от Блейкмор (1988:185): "представата на слушателя за света не се обогатява непременно с добавянето на информация, която вече е налице". Смятаме, че в примерите в (6) *ами* се употребява като индикатор, че въпреки изказването да съдържа вече известен факт, то е необходимо и релевантно да се припомни в дадения момент.

Докато при прагматичната частица *ами* синтактичното значение 'противовоставяне', характерно за съюза *ами*, в малка степен се запазва, обратното важи за *ами*. Много често са примерите, в които *ами* въвежда изказване, което контрастира с предходното по някакъв начин:

(11) а. И (...) // и поштекса нали ти казвам/ два часа/ ф три като се събудя и дадох вода/ защото беше йала във ф дванайсе и половинна ли ф един ли колко там се събудя последният път йа нахраних// и ф три часа испи ми: ено шише вода и все едно ништо не съм й дала//
Р //шете/ шете// шете://
В. Да.

И //ама държи се кат гладна ... ф... (ФПС, с което имитира мрънкането на бебето – ъе:)(мммммм)(мръщи се и върти глава като бебето, което търси да йаде) и отвар'а устата и се върти/ иска нещо да напала(...)] (Ал. 1-5)

б. Б //гейа купишта ше се махнът от тукка/ тукка бе/ ти разбери бе//

Р //ама нека грейне спънце//

Б //нема да чекам ас да грее спънце// (Ал. 2-2)

с. В Е, не, не не, няма тогава въобще да го пием!

Е //ма той затова е купен// (Ал. 4-6)

д. Тя вече шестия месец бременна, тя е бръснарка. Ама няма да се жени за нея. (Ник. R25)

За тълкуване на ролята на *ами* тук заемаме обяснението, дадено от Блейкмор (1989) за английския съюз *but*: изказването се прави с цел да се отричат някои от импликациите, направени въз основа на предходния контекст, и *ами* е индикатор, че репликацията има релевантност като отрицателен отговор. В (11b) например втората реплика без

ама би могла да се тълкува като опгативно изречение без връзка с предходната реплика – с ама тя получава качеството на отгика.

Резултат от тази употреба е тенденцията ама да се съчетава с частицата за отрицателен отговор не по-често отколкото с частицата за положителен отговор да. За частицата ами е обратено, вж. Табл. 3.

Табл. 3.

	(а)ма не	(а)ма да	(а)е)ми не	(а)е)ми да
Алексова	12	1	2	19
Николова	6	1	0	20

Много е интересна употребата на ама при въпроси. Както казахме по-рано, в течения на дискурса събеседниците разширяват своите познания за света. Говорещият прави своите изказвания на фона на придобитите от предишния контекст познания, а слушателят на свой ред има правото да предполога, че е именно така. Но има случаи, когато говорещият, вместо да продължи развитието на дискурса, иска да се върне назад на вече спомената тема за уточняване или допълнение. Напътна теза е, че говорещият употребява ама като сигнал, че релевантността на въпроса не трябва да се търси в непосредствено предходния контекст:

- (12) а. А [//не пипай химикалът/ тва ми е л'убимийъ химикал/ фсич-ки го пипът/ не тр'абва да го пипът//]
 И [//защо//]
 А [//защото не тр'абва//]
 И [//ама защото не тр'ава//]
 А [//щото като пипати и от много пипани ши съ разваги// виш къф химикал имам//] (Ал. 1-2)
 б. X [//а този котлон защото работи//]
 Е [//щото чакам мими да нарежи джукъ// (шум)]
 X [//ма кво ше го правиш тойа лук//]
 Е [//ф манувата ши го слагам//] (Ал. 4-1)
 в. Какво прави? Пипа. Какво значи това? Ами хубава манд-

жа е да ти кажа. Ама какво представлява? Пипа, отгоре... Върху тесто нарежда гъби, шунка, кашкавал... и го пече. А-а, Ясно. (Ник. R10)
 д. Единия го издърпахме, дърпах аз единия, почнах другия. Единия германец, те изглежда, че бяха баща и син. Ама чужденци? Чужденци, да. От Дедеде. (Ник. R12)

Характерно за корпуса на Алексова е, че самата водеща често употребява въпроси, въведени с ама, което може би се мотивира от желанието ѝ за колкото се може по-обширно обсъждане на всяка отделна тема. Репликите на водещата не са взети под внимание в нашето изследване, а типичен пример има в (3f). Отбелязваме също, че подобна функция на "отличане" от линията на разговора се приписва на френското *mais* 'но' от Марконо (1988:363):

- (13) *mais oui mais pourquoi ils parlent pas français*
ами да ама защо не говорят френски

Нашето заключение е, че поне в някои от своите употреби частниците ами и ама служат като индикатори на особена релевантност на изказването: при някои употреби на ама – че то е влидно като частично отрицание на предходния контекст; при други употреби на ама и ами – че ключът към разрешаването на релевантността на изказването трябва да се търси не в непосредствено предходния контекст, а другаде. Все още предстои да се изследват много особености на тези и други прагматични частици в българската разговорна реч.

МАТЕРИАЛИ

БТР 1995: *Български тълковен речник*. Четвърто издание. София 1995.

РБЕ: *Речник на българския език*. София 1977–.

Корпусът на Алексова: Корпус от разговорен български език, събран от Красимира Алексова: <http://www.hf.uio.no/easteur-orient/bulg/ma/Alexova/>

Корпусът на Николова: Корпус от разговорен български език, събран от Цветанка Николова: <http://www.hf.uio.no/easteur-orient/bulg/ma/Nikolova/>

ЛИТЕРАТУРА

- Блейкмор 1988: **Diane Blakemore**. "So' as a Constraint on Relevance". // Кемпсън 1988, 183–204.
- Блейкмор 1989: **Diane Blakemore**. Denial and Contrast: A Relevance Theoretic Analysis of *but*. // *Linguistics and Philosophy* 12, 15–37.
- Блейкмор 1992: **Diane Blakemore**. *Understanding Utterances: An Introduction to Pragmatics*. Oxford.
- Иванова 1952: **Д. Иванова**. За употребата на съюза *ами* в книжовната реч. // *Български език* 11:1–2, 119–121.
- Кемпсън 1988: **Ruth M. Kempson** (ed.) *Mental Representations: The Interface between Language and Reality*. Cambridge.
- Ленк 1995: **Uta Lenk**. Discourse Markers and Conversational Coherence. // Wärvik, V., S.-K. Tanskanen & R. Nilsson (eds.) *Organization in Discourse. Proceedings from the Turku Conference* (=Anglistica Turkuensia 14), 341–352.
- Марконо 1988: **Jean-Marie Marsson**. Un marqueur conversationnel: *mais*. // *Actes du XVIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romains* V, 362/372. Tübingen.
- Пенчев 1966: **Йордан Пенчев**. *Въвеждани и важнителни думи и изрази в стърежениия български книжовен език*. София.
- Спербер & Уилсън 1986: **D. Sperber & D. Wilson**. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford.
- Тишева 1994: **Й. Тишева**. Наблюдения върху някои разговорни въвеждани конструкции. // Русин Русинов и др. (ред.): *Проблеми на българската разговорна реч*. Книга 2. Велико Търново; стр. 108–119.
- Уилсън & Спербер 1988: **Deirdre Wilson, Dan Sperber**. Representation and relevance. // Кемпсън 1988, 133–153.
- Хьолкер 1991: **Klaus Höcker**. Französisch: Partikelforschung. *Lexikon der Romanistischen Linguistik* V 1, 77–88. Tübingen.
- Шифрин 1987: **Deborah Schiffin**. *Discourse Markers* (= Studies in International Sociolinguistics 5). Cambridge.
- Юкер 1993: **Andreas H. Jucker**. The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account. // *Journal of Pragmatics* 19, 435–452.